

SHEVALAR LEKSIKASINING TARAQQIY ETISHIDA KASB-HUNAR TERMINLARINING O‘RNI

N.E.Musayeva – Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti o‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: Y.M.Ibragimov – filologiya fanlari doktori, professor

Аннотация: Maqolada shevalar leksikasining taraqqiyotida kulolchilik, kashtachilik, zargarlik, duradgorlik, temirchilik, ovchilik kabi kasb-hunar sohasiga tegishli leksikaning taraqqiyotidagi o‘rni, ularning majoziy ma’nolarni ifodalab kelishi, makon va zamonda so‘z ma’nolarining kengayishi, iste’moldan chiqib qolish sabablari tavsif etiladi.

Annotatsion: This article describes the role of vocabulary connecting hunting, pottery, embroidery, jewelry, blacksmithing in the society progress, the expression, of the allegorical meanings, the expansion in any positions and any moments, the reasons of being no longer in use.

Tayanch so‘z va iboralar: kasb-hunar, terminlar, majoziy ma’no, sohalar leksikasi

Key words: craft, term, figurative meaning, field lexicon

O‘zbek xalqi qadimdan turli kasb-hunar bilan shug‘ullanib keladi. Shuning uchun O‘zbekistonning har bir viloyat, tumanlarida kasb-hunar tarmoqlari taraqqiy etgan. Masalan, kulolchilik, kashtachilik, duradgorlik, temirchilik, ovchilik, chorvachilik, kosibchilik, zardo‘zchilik va hokazolar shulardan hisoblanadi. Kasb-hunarning turli tarmoqlarida mehnat jarayonida xalqimiz tomonidan yaratilgan va yaratilayotgan maxsus terminlar umumxalq tilining lug‘at tarkibida boy bir qatlamni tashkil qiladi. Ba’zilar ishlatilishdan qolib, tarixiy terminlar qatoriga o‘tadi, ba’zilar esa yangi vazifa va yangi ma’nolar kasb etib, iste’moldan qoladi. Kasb-hunar terminlari umumiste’molga, vaqtlar o‘tib folklorga va yozma adabiyotga kiradi. Xalq kasb-hunar terminlari umumadabiy tilimizning hamda shevalarimizning leksik tarkibini boyituvchi muhim manbadir.

Masalan, hozirgi murakkab mashinalarning anchaginasini insoniyat tomonidan eng qadimgi zamonlarda yaratilgan sodda texnikaning rivojlana borib, yuksak darajaga erishuvining natijasidir. Kishilik jamiyatining ilk davridagi kichik, sodda uylarning eshiklari ham, hozirgi zamonning yuksak texnikasi samarasi bo‘lmish reaktiv samolyoti yoki so‘nggi rusumdagi avtomashinalarning, suvosti kemalarining eshiklari ham hozirgi og‘zaki va adabiy tilimiz leksikasida eshik deb yuritiladi. Quldorlik tuzimi davri ixtirosi bo‘lmish kulollik charxining yoki oddiy suv tegirmonining parra va o‘qlari hamda hozirgi zamon samolyot, vertolyot kemalarining o‘sha xil qismlari shu nom bilan yuritiladi. Demak, eski texnika elementlari va ularning nomlari har choq texnikaning keyingi taraqqiylashgan yangi shakllariga ham o‘tadi.

Shuningdek, mehnat jarayonida yaratilgan so‘z-terminlar fanning qariyb hamma tarmog‘iga oid leksikasini doimo to‘ldirib kelgan. Kasb-hunar ahllari tomonidan ishlab chiqarilgan rang-barang mahsulot xalqning isre’moliga o‘tishi, uni jamiyatning

turli tabaqasi ishlatishi natijasida ularning nomini ifodalovchi maxsus terminlar ham umumiste'mol so'zga aylanib ketadi. Ular ishlatila-ishlatila majoziy ma'nolarga kiradi, har xil o'xshatishlar uchun asos bo'ladi, maqol, matal, doimiy va frazeologik iboralar tarkibida qo'llanila boshlaydi, tug'at tarkibini boyitadi. Masalan, tikuvchilik asboblaridan birining nomini ifodalovchi **iy**na termini: "ipidan iynasigacha" – butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha batafsil. "iyna minan quduq qazuv" – juda qiyin, bajarilishi amrimahol bo'lgan ish. "Iynaday gapni tuyaday qildi" – mubolag'a qilib, bo'rttirib yubordi. Yana tesha so'zi "tesha tiymagan so'z" – hazil-mutoyiba yo'li bilan aytiladi, yangi fikr ma'nosida; bo'zchi, moki so'zlari – "bo'zchining mokisidek" – tez-tez qatnab sarson bo'lish ma'nosida; o'roq, ketmon so'zlari "o'tkanning o'rag'in, ketkanning ketmanin aluv" – urushqoq, boshqalarni bezor qiluvchi shaxslar haqida aytiladi, "ketmani uchdi" – omadi keldi" – omadi keldi ma'nosida; narvon so'zi "yuldizdi naq uruv" – juda olg'ir, ishbilarmon kishi ma'nosida; tegirmon so'zi "degirmanga tushsa, putun chig'adi" – har qanday qiyin sharoitdan ham qutulish yo'lini topa oladi ma'nosida; temir so'zi "temirni qizig'ida bos" – biror ishni ayni vaqtida qil ma'nosida; temirchi so'zi esa "ota-bobong temirchi o'tganmi" – sergap, gapni ortiqcha cho'zuvchi kishiga aytiladi. Buning sababi shuki, temirchi temirni qizdirib, bolg'alab cho'za-cho'za buyum yasaydi, bunda gapni cho'zish temirni cho'zishga o'xshatiladi. Bu misollardagi, aslida, kasb-hunar leksikasiga oid *igna*, *tesha*, *bo'zchi*, *moki*, *temir*, *o'roq*, *ketmon* terminlari so'zlashuvimizda majoziy ma'nolar va turlicha o'xshatishlar uchun xoslashib qolganini ko'ramiz. Ba'zan shunday ham bo'ladiki, iste'moldagi so'zlar biror kasb ahllari tomonidan kasb-hunar hayotidagi ayrim voqea va hodisalar bilan bog'lanib, maxsus ma'nolarda ishlatiladi va o'sha xos ma'nolarida yana umumiste'mol leksikaga qaytadi.

Kasb-hunar terminlarining ko'chma ma'nolarda ishlatiladiganlardan yana *zarshunos* terminini keltirish mumkin. Zarshunos, aslida, zar (oltin)ni (umuman nodir metallni) sifat jihatdan ajrata oladigan mutaxassis ma'nosida bo'lsa-da, so'zlashuv tilida yaxshi narsani yomondan ajrata biluvchi, biror ish va hodisaga nozik qaray biluvchi kishi ma'nosida qo'llanilib kelgan va shu ma'noda adabiy tilga ko'chgan. Umumiste'moldagi va asosiy lug'at tarkibidagi ayrim so'zlar kasb-hunar leksikasida maxsus narsa va tushunchalarni ifodalovchi terminga aylanishi va shu ma'nosi bilan tilga qaytishi mumkin. Bunga tanqidiy g'arch so'zi misol bo'la oladi. Kosiblar oyoq kiyimni kiyib, yerni bosganda g'irchillagan ovoz chiqarishi uchun uning tovoniga yoki tagcharm bilan patak orasiga qirqilgan mayda charmlar qo'yib yuboradi. Shu bo'lakni g'arch, oyoq kiyimni esa g'arch etik deb yuritadilar. Bu nom kosiblar leksikasidan so'zlashuv tiliga, undan adabiy tilga ham kirib singib ketgan. Masalan, shoir Zavqiy bu so'zni shu ma'noda o'z she'rida ishlatgan:

Davlat-u izzu sharaflar mardi bodunyoniki,

Bu zamonda g'arch kavush kiygan silliq salloniki²³⁶.

Shoir bundagi "g'arch kovush kiygan" iborasini *boy*, *boyvachcha*, *savdogar* ma'nosida ishlatgan va o'z zamonasining sinfiy munosabatini ochish uchun bu iboradan foydalangan. Bu so'z Hamza Hakimzoda Niyoziy asarlarida ham uchraydi:

²³⁶Zavqiy. Zamona kimniki?

“Poshnasi past amirkon etikcha, g‘arch qo‘yilgan qoshiqday kovushlar yer yuzidagi bor kinnalarni o‘ziga chaqirib oladi, xolajon”.

Hozir g‘arch so‘zining shu ma‘nosi asosiy lug‘at tarkibiga ham kirgan. Yana egov so‘zi ham majoziy ma‘noda uchraydi. Kishining joniga tegib, asabini buzuvchiga qarata: “Sen buncha egov bo‘lding?!”, “U juda egov-da!” deyiladi.

Xalqning og‘zaki ijodi, shevalari singari yozma adabiyot ham har doim o‘z lug‘at tarkibini turli-tuman kasb-hunarga oid so‘z va terminlar hisobiga boyitib kelgan. O‘tmishda ham, hozirgi kunda ham yozuvchi va shoirlarning ijodida xalq kasb-hunar terminlari ko‘plab ishlatilgan. Bu hol yozuvchi ijodida fikrlar, voqea va hodisalarning ijtimoiy hayot va mehnat bilan bog‘lanishi, asarda ishlab chiqarish manzarasini paydo etish va personajlarni so‘zlatish natijasida yuz beradi. Kasb-hunarga oid so‘z-terminlarning ana shunday shevalar va og‘zaki adabiyotlarda ishlatilishi va iste‘moldagi leksikada keng qo‘llanilishi natijasida ular tilning asosiy lug‘at tarkibidan o‘rin oladi. Masalan, metallsozlikning qariyb hamma tarmog‘ida ishlatiladigan sandon (temirchi, miskar va zargarlarning qizdirilgan metallga ishlov berish (bolg‘alashda) uning ostiga qo‘yadigan asbobi, temir kunda) umumxalq tilida juda keng qo‘llaniladi, folklorga, yozma adabiyotga kirgan, asosiy lug‘at tarkibidan o‘rin olgan. O‘zbek xalq maqollari orasida ham uchraydi:

Ish yurishsa, shisha sandon sindiradi,

Ish yurishmasa, bulamiq dandon sindiradi.

Badiiy asarlarda ham bu so‘zni uchratamiz: “Qudrat yarim vayrona do‘konda beligacha chuqurga tushib olib, uzun temir qisqichda qisilgan bir yumaloq temir cho‘g‘ni sandonda bog‘lamoqda edi”²³⁷.

Yuqoridagi misollar kasb-hunar leksikasining umumxalq tili, adabiy til va asosiy lug‘at tarkibi bilan o‘zaro munosabatda rivojlanishini yaqqol ko‘rsatadi.

Xullas, shevalar va adabiy til lug‘at boyligini boyitishda kulolchilik, duradgorlik, temirchilik, zargarlik, kashtachilik, etikdo‘zlik, ovchilik kabi kasb-hunar atamalarining o‘rni beqiyosdir.

Adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – T. 2013.
2. O‘zbek tili iboralarining o‘quv izohli lug‘ati. – T.: Yangi asr avlodi, 2007.
3. Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T.: O‘zbekiston, 2021.
4. Zavqiy. Ajab zamona. Ziyouz.com kutubxonasi. 2019.
5. Ismoilij M. Farg‘ona tong otguncha. – T.: Sharq, 2010.
6. Ибрагимов Ю.М. (2000). Исследование узбекских говоров южного Приаралья.
7. Matkarimovich I.Y. (2020). Dialectic complex words with subordinate relations in uzbek dialects of the republic karakalpakstan. anglisticum. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies, 9(2), 82-86.

²³⁷ Ismoilij M. Farg‘ona tong otguncha. – T.: Sharq, 2010.